

Абдраимов К.А.

**КЕП МАДАНИЯТЫНЫН ТАБИЯТЫ, АГА КОЮЛУУЧУ
ДИДАКТИКАЛЫК ТАЛАПТАР**

Абдраимов К.А.

**ЭСТЕТИКА РЕЧИ И ПРЕДЪЯВЛЯЕМЫЕ К НЕЙ ДИДАКТИЧЕСКИЕ
ТРЕБОВАНИЯ**

К.А. Abdraimov

THE AESTHETICS OF SPEECH, DELIVERED DIDACTIC REQUIREMENTS

УДК:371:96-8

Макалада кеп маданиятынын мааниси, табияты жана ошондой эле ага коюлуучу талаптар каралды.

The article deals with the meaning of speech, as well as some of its demand.

Деги эле кеп маданияты деген эмне? Кеп маданияты деген илим Байыркы Грецияда, Байыркы Римде оратордук искусствонун теориясында жана практикасында пайда болгон.

Биринчиден кеп маданияты - бул анын коммуникативдик еркундетуунун кандайдыр бир белгилеринин, касиеттеринин биримдиги жана системасы. Экинчиден, тилди максат ченемдуу байланыш катыш максатында пайдаланууну камсыз кылган адамдын билиминин, билгичтиктеринин жыйындысы. Ал эми учунчуден, кеп маданиятынын коммуникативдик сапаттарынын системасында жана биримдигинде.

Качан биз кеп маданияты туурапуу сез кылганда биз тил менен кепти айырмалап алуубуз зарыл. Бул абдан зарыл анткени, айрымдар тил маданияты менен кеп маданиятын эки тушунук катары эсептешет.

Тил менен кептин айырмасы жана биримдиги туурапуу тушунуктер бирден бир татаал теориялык проблема болуп саналат жана ал «Жалпы тил илими» курсунда, атайын теориялык эмгектерде каралат.

Тил жана кеп деген терминдер жана тушунуктер «кептик ишмердуулук», «текст», «тексттин мазмуну» деген терминдер менен тыгыз биримдикте аракетке келет. Ошондуктан, тил менен кепти кеп ишмердуулугу, текст, тексттин мааниси менен тыгыз байланышта кароо зарыл.

Орто мектептерде окуучуларды тилин калыптандырууга машыктыруу зарыл. Сабаттуу жаза билууге аракеттенуу езун-езу маданияттуулукка тарбиялоонун жана кыргыз тилин урматтоонун башаты. Окуучуга ар дайым туура мамиле жасап, ойлоо, ацсезимин естурууге аракет жасаганыбыз натыйжалуу болор эле. Окуучуларга бугунку орфография, орфоэпиянын маселесин туура чечип, диалектилик сездерден четтетуунун негизинде кеп маданиятын, суйлөө манерасын уйретушубуз керек.

Кеп маданиятын мектепте окутуудагы олуттуу маселе-окуучуларга анын илимий негиздерин, тушунуктерун, оозеки жана жазуу иштеринин теориялык, практикалык маселелерин, о.э. окуучуларды ез ой пикир алышуунун жагдайына дал келген максатка

ылайык ийкемдуу экстралингвистикалык каражаттарды ыктуу колдонууга, тилдик жана кептик табитти калыптоого тарбиялоо. Мугалим окуучулардын кеп маданиятын калыптандырууда темендегудей шарттарды эске алууга тийиш: оозеки жана жазуу кептерин калыптандыруу, еркундетуу; окуучулардын кептин грамматикалык тузулушу жана сездук корунун байышын камсыз кылуу; айтыла турган ойду байланыштуу берууге машыктыруу; кеп жендемдуулугун калыптандыруу.

Мугалимдин негизги иш-аракеттеринин бири - окуучуларды сабаттуу, маданияттуу, логикалык жактан мазмундуу кеп ишмердуулугуне (угуу, окуу, суйлөө, жазуу) ээ кылуу болуп эсептелет. Окуучуларды кеп маданиятына уйретууде мугалимдин пикир алышуусунда монологдук жана диалогдук кеп активдуу колдонулушу зарыл.

Монологдук кеп айтылуучу ойго, аткарылуучу кырдаалга, угуучулардын кызыкчылыктарына жараша даярдалат. Буга билдируу, баяндоо, текстти кайра айтып беруу, чогулушта доклад менен чыгып суйлөө ж.б. кирет. Монологдук кеп оозеки кебинде да, жазуу кебинде да колдонулат.

А. В. Щерба: «Монологдук кептубунде адабий чыгарма, ошондуктан ага окуучуларды уйретуу керек», - деген.

Диалогдук кеп тузулушуне карай: эки адам (жуп), группалык; максатына карай: суроо, таасир этуу, кецешуу, оюн билдируу, ангемелешуу, дискуссия, кептик этикеттин формалары ж.б болуп белунет.

Кыргыз адабий тилинин стилдери жазуу жана оозеки турунде коомдо пайдаланылат. Мисалы, ушул айтылгандарды кагаз бетине жазма турундегусу, ал эми окутуучунун тексти оозеки баяндаганы оозеки туру болуп саналат. Ар турдуу тексттин оозеки жана жазма турлерунун окшош жана айырмалуу белгилери болот.

Орто мектептерде кеп маданиятына уйретууде, али кептеген маселелер толук чечилди деп айтуу али эрте. Тилди окутууда, кеп маданиятынын мааниси жана орду зор. Балдардын туура суйлеесуне, туура жазып, башкалар менен эркин суйлөшө билуусун б.а. кептин тазалыгына, байлыгына жана аларды естурууге бул тема бир кыйла ебелге тузет. Окуучуларга кеп маданиятын уйретууде тилдин ар турдуу белумдеруне таянуу менен аны турмушта колдонууну уйретерун унутпай, ага керектуу факт-

материалдарды, окуу китептеринен, методикалык адабияттардан гана эмес, окуучуларды курчап турган жандуу турмуштан алардын жан-дуйнесуне, кызыгуусуна жакын керунуштерден алуу зарылдыгын таануулары зарыл.

Кеп маданияты тууралуу етуп жатканда пайда болгон ар кандай ситуацияларды, жагдайларды, атугул проблемаларды теманы тушундурууга багыттоого жетишуунун мааниси чон. Айрым мугалимдер, кеп маданиятына байланыштуу материалдардын, окуу китептеринде керектуу маалыматтардын жетишсиздигине, белумду окутуунун методикасы толук иштелип чыга электигине ж.б. кунее коюшат. Бул коюлган проблемалар туура, аларды чечууге аракеттердин керулушу туура орчундуу езгече маселе. Практик мугалимдин ушундай кемчиликтерге шылтап коюп, жекече аракет изденуусуз олтуруп алышы да туура эмес. Менимче, азыркы шартта изденгич, чыгармачыл ез ишине берилген мугалим жен отуруп ала албайт. Айрым сездердун эне тилибизде эквиваленти эске алынбай калган учурлар кеп. Сабак етуп жатканда мугалим ушул сыяктууларды жана жаны кирген сездер башкача лексеманы, лексикалык фонду пайда кылуусу мумкун экендигин окуучуларга сездун лексикалык маанисин туура, так тушундуруп, аны орундуу колдонуу езгече мааниге ээ экендигине токтолушу керек. Бул сыяктуу жагдайлар окуучулардын сездун маанисине жана кеп маданиятына болгон мамилесин айгинелейт.

Кеп маданияты жана анын талаптарын мектептен, жаш еспурумдерден баштаганыбыз туура болор. Кандайдыр бир кепти айтууда, ал сездун маани-манызына назар салып, билимге ээ болуу, колдонуунун эрежесин да уйренуу талапка ылайыктуу. Сезду туура колдонуу маданиятын окуучуларда калыптандырууга аракет кылуу керек.

Кыргыз тилин окутууда, кеп маданиятынын талаптарына туура эмес болгон проблемаларды окуучулардан да кеп кездештирууге болот. Кыргыз тилин окутууда кеп маданиятына уйретуу маселесине толук кецул бурулбагандай сезилет. Натыйжада тилибиздин керкемдугу, кооз таамайлыгы толук ачылбай келуусу ушул себептендир. Мындай кемчиликтерди жоюуда тилчи мугалимдердин бул тема боюнча жеткиликтуу децгээлде билим бербей келе жатышынан да болот. Мындай керунуштердун айрым мектептерде кездешип, маани берилбей келгендиги екунучтуу. Кадр жетишпегендиктен айрым мектептерде кыргыз тил сабагын башка предметтеги мугалимдердин бериши буга чоц мисал. Окуучуларга сез, сездун маанисин да уйретуу зарыл. Себеби биз окуучуларды туура суйлегенге дээрлик уйретпей келуудебуз. Кыргыз тилин окутуунун методикасында бул проблеманы атайын изилдеенун объектисине айландыруунун мезгили жетти.

Кеп маданияты кыргыз тили сабагында гана окутулуп, ага гана тиешелуу болбостон, ал башка сабактарда да практикаланып, бышыкталып туруусу талапка ылайыктуу деп ойлойбуз. Айрым мектептерде кыргыз тили сабагы адабий тилдин нормаларын эске албай, жергиликтуу диалектиде жургузулуп

келиши окуучуларды кеп жана кеп маданиятына уйретуп, калыптандырууда, мындай керунуш терс таасирин тийгизбей койбойт. Кыргыз тилинен сабак берген мугалим езунун жоопкерчилигин сезе билип, теориялык билимден сырткары дагы кеп маданиятын жеткиликтуу ездештируп, балдарды окутууда талантын, маданиятын, билимин, интеллектуалдык жендемдуулугун керсетуу аркылуу да окуучуларды тарбиялоо мумкунчулугуне ээ болот.

Мугалим окуучуларга кеп маданияты тууралуу маалымат берууде, ата-бабалар сез енеруне ете чоц кецул буруп, чечендикти, туура тушунуктуу суйлеену жогору баалап келгендигин бул боюнча кептеген накыл сездер бар экендигин айтып, аларды окуучуларга сабак етууде колдонуп, алардын маанилерин окуучуларга чечмелетуу тилди колдонуп, пикир алышуу учун суйлеш же жазыш керек экендигин, ал эми качан гана суйлеп же жазып жатканда тил курал катары колдонуларын айтып, тилдин каражаттарын колдонуп суйлеп, айтып жатканыбыз кеп болорун тушундуруп беруу керек.

Мугалим кеп маданияты тууралуу тушунуктерду айтуудан мурда анын илимдин бир тармагы экендигин, адамдын кеп ишмердуулугунун абалы женунде маалымат берууге тийиш. Окуучуларды кеп маданиятына уйретуп, туура суйееге кенуктурууде сездун лексикалык маанисин туура, так тушунуу менен аны орундуу колдонуу езгече мааниге ээ экендигине токтолобуз. Мектептерден одоно колдонулган окуучулардын кеп- сездерунен улам тилибиздин кооздугу, таамай керкемдугу анчалык ачылбай келе жаткандыгы кейиштуу маселе. Бул маселени жоюуга ага тузден-гуз кийлигишип, окуучулардын туура суйлеп, туура жазуулары учун билим тарбия берип жаткан тилчи мугалимдерибиздин кажыбас кайратмандык эмгеги гана кемекчу болмокчу.

Кеп маданиятынын баскычтары катары эсептелген кептин тазалыгы, кептин байлыгы, кептин орун- дуулугу, кептин адеби, чечен сездуулук, кептин так- тыгы, кептин тушунуктуулугу, кептин логикалуулугу, кептин ырааттуулугу, кептин таасирдуулугу, кептин эмоционалдуулугу, кептин керкемдуулугу, кептин образдуулугу, кептин кырааттуулугу, кептин поэтикалуулугу, кептин элестуулугу дидактикалык мунездемелерун окуучуларга ар бирин ез езунче керкем тексттер менен иштее аркылуу жеткире тушундуруу окуучуларды! кеп маданиятына уйретуунун актуалдуу маселелеринен болуп эсептелет.

Кыргыз тили мугалими езунун жоопкерчилигин сезе билип, теориялык билимден сырткары кеп маданиятын жеткиликтуу ездештируп, балдарды окутууда талантын, маданиятын, билимин, интеллектуалдык жендемдуулугун керсетуу аркылуу да окуучуларды тарбиялоо мумкунчулугуне ээ. Адабий норманын чегинде кеп каражаттарын туура жана кецири пайдалануу аркылуу ез оюн так, жеткиликтуу бере билуу кеп маданиятынын негизги объектиси болуп эсептелет. Ар турдуу адамдар менен суйлешуп пикир алышуу бизге ар турдуу маалымат берет жана ар турдуу таасир калтырат. Пикир алышууда

адамдын ким экендигин, анын мунезун, ой жугуртуусун, билим децгээлин жана башкаларга карата болгон мамилесин байкоого болот. Адабий тилдин нормасына ылайык тилдик каражаттарды туура колдонуу аркылуу өз оюн туура беруу кеп маданиятынын негизги талаптарынан болуп саналат.

Эми кеп маданиятынын баскычтарына өз өзүнчө илимий-методикалык мунездеме берели. Мугалим окуучуларга текстти тузуп турган сүйлөмдөрдүн маанилик жана грамматикалык өзгөчөлүктөрү менен бирге кеп маданиятынын белгилеринин бири болгон анын тууралыгына кенул буруусу керек. Мугалим окуучуларга кеп маданиятынын маселелеринен текст менен иштөө аркылуу маалымат берууде, баарыдан мурда, окуучулардын бул болум тууралуу аз-аздан кабардар болуп, алардын буга чейинки билимине таянуусу зарыл. Окуучуларына бул женундегу материалдарды эреже аныктамалар аркылуу жаңылык катары тушундуруунун зарылдыгы барбы? Жок. Мугалимдин бирден-бир жана негизги милдети керкем текст менен иштөө аркылуу окуучуларга кеп маданиятынын баскычтарын уйретушу зарыл. Ал учун окуучулардын өздерине тексттерди талдатып, тааныштырып, туздуруп анын жакшы жактарын баса керсетуу менен текстти андан ары жакшыртуунун устунде иш алып баруу керек. Окуучуларга сез, сезден маанисин да уйретушубуз зарыл. Кыргыз тилин окутуунун методикасында бул проблеманы атайын изилдеенун объектисине айландыруунун мезгили жеткенин практика керсетуу. Адабий тилдин нормасына ылайык тилдик каражаттарды туура колдонуу аркылуу өз оюн туура беруу кеп маданиятынын негизги багыттарынан болуп саналат. Айткан кебибиз туура болбой, оюбуздагыны башкаларга тушундуруу мүмкүн эмес. Айтылган кебибиз туура эмес болсо, кеп угуучу тарапка тушунуксуз болуп, эч кандай таасирди пайда кылбастан, андан ары байланыштын узлушуне, маектешкендердин ортосундагы ымаланын бузулушуна алып келет. Айтылган кеп туура болгондо гана адамдардын ортосундагы бири-бирин жакшы тушунуу, айтылып жаткан ойдун максатына карата психологиялык шайкештик биримдик пайда болот. Айтылып же сүйлөнүп жаткан кебибиз туура болбой, кептин башка сапаттары тууралуу сез кылууга да мүмкүн эмес.

Кепти туура айтуу жана сүйлөө учун ошол тилдеги тыбыштарды, эрежелерди билиш керек. Эрежелерди жакшы билсек, кебибиз да жакшы, тушунуктуу, ырааттуу болот. Биз, мугалимдер текст менен иштөөдө эне тилибиздеги сездерду, алардын маанилерин өз кебибизде окуучуларга туура айттыра жана жаздыра билип, турмушубузда пайдалансак, кеп маданиятына окуучуларды аздыр-кептур уйретип, багыт берген болобуз.

Текст менен иштөөдө кептин формаларына карата чакан ангемелерди тузуу сунуш кылынат. Мындан сырткары, мугалим телевизордон, газета-журналдардан, ар кандай турдегу пикирлешуулерден, адабий китептердеги туура эмес айтылган тексттерден узундулерду алып, андагы туура эмес колдонулган сездерду окуучуларга таратып берет.

Окуучулар аларды өздеринче талдап, иликтеп буткенден кийин мугалим жалпы класс менен чогуу ар бирин толук талдап чыгат. Мындай иштөөдө окуучулар колдонуп жаткан тексттер кептин кайсы туруне кирерин эстеринен чыгарбоого тийиш. Мисалы туура сүйлөбөй, туура жазбай адабий тилдин норма эрежелерин туура колдонуп, туура пайдаланбай туруп, кеп маданиятынын жагдайында сез кылуу мүмкүн эмес экендигин кептин, сездун тууралыгы кеп маданиятынын өзүнчө проблемаларынан болуп саналары жогору да айтылды. Сүйлөгөн кебибиз жазган текстерибиз туура болмоюн, кеп маданиятынын талаптарын аткаруу мүмкүн эмес. Окумуштуу С. Мусаев кептин тууралыгына темендегудей аныктама берген: «Кеп - сездун тууралыгы жалпы коомчулук учун бирдей мунезге өз болгон адабий тилдин калыптанган улгулерун белгилүү бир мезгил аралыгындагы алардын еркундеп-енугуу, айтылуу, жазылуу нормаларын бузбай толук сактоо менен фонетикалык, лексикалык, грамматикалык формаларды туура колдонуу аркылуу ой-пикирди билдируу, туура маалымат беруу катары аныкталат». Мисалы: Терезени алыстагы тоонун башынан керубатам. Бул жерде сез мучелеру туура эмес формада тузулду. Туурасы: Терезеден алыстагы тоонун чокуларын керуп жатам болуш керек эле десек логикалык ырааттуулук сакталмак.

Окуучуларды кеп маданиятына уйретууде жакын адамдары, тааныш достору же сабактарда жооп берууде, туура сүйлөп жаткандыгына да кез сала журуу керек. Сабакта элдик макалдарды колдонуп, окуучулар менен бирдикте чечмелеп, окуучуларды сылык сүйлөөгө ундейт жана бул маселе окуучунун оозеки жообун угууда дайыма контролдукка алынып, жакшыртуунун устунде иш алып барат. Окуучулардын туура жазып жана сүйлөөсү аны терең ездештурушу учун мугалим жана ата-энелер дайыма кам керуусу зарыл. Мектепте кеп маданиятын уйретууде башкы кыймылдаткыч куч-мугалим менен окуучунун чыгармачылык кызматташтыгы, алардын билими, кызыгуусу жана демилгеси. Бала мугалим аркылуу кеп маданияты тууралуу тушунуктуу алат да, бара-бара эстетикалык керектесуу жана кеп маданияты анын баскычтары тууралуу тушунугу бар инсан катары калыптанып отурууга тийиш.

Окуучу менен мугалимдин дидактикалык иш аракетинин биргелешкен ишмердигинин процессинде жургузулет. Мында оозеки жана жазуу кебин естуруу учун сез корун байытуу ж.б. жумуштары аткарылат. Кыргыз тили сабактарында окуучулар элибиздин байыркы сездерун эмес азыркы эле кадыресе турмушта урунуп келген сез корун билбей калды, алардын сез билуусу өтө чектелуу. Бизде окуу китептери, окуучулар учун балдар адабияты, гезит-журналдар кеене сездерду жеткиликтуу колго албай жатат.

Мугалимдердин сабактары андан бетер сез уйретууден оолак турат. Сез уйретуу жагынан тил сабактары өз вазыйпасын аткара албай келууде.

Так, ачык, керкем, ырааттуу жана ишендире сүйлөй билуу адамдын жогорку маданияттуулугун

кергезет. Оз оюн айтайын дегенин угуучуга толук жеткире алуу мумкунчулугуне ээ болуусу адамдын ез емурундегу андан аркы келечегин аныктай турган асыл сапаттарынын бири болгон. Жаш муундары кеп маданиятына уйретуп, енукутуруунун негизги булактарынын бири мектеп болуп эсептелет.

Сезмердук сапат, сезге маани беруучулук ата-бабаларыбыздан башталып, бизге жеткендигин туура баамдаган адистерибиздин пикирине кошулабыз. Бай сез казынасын эч бир жерден, эч бир элден сатып алууга мумкун эмес. Анткени унгулуу каада-салт, касиеттуу урп-адат, улуттун каны-жаны менен жаралган улуу кеп эч качан сатылбайт же белекке берилбейт. Ал элдин руханий жан дуйнесунде иштелип чыгып, атадан-балага тубелук кеенербес мурас катары калтырылып келет. Сезду туура суйлесе, адамга кадыр-барк алып келет, абройду кетерет, артыгда атыц калат деп билишкен.

Окуучуларда адабий тилдик норманы ездештуруунун эч башкы таянычы мектеп болгондуктан, мугалим окуучуну кеп маданиятына уйретууге айрыкча кецул бурууга туура келет. Бала кеп маданияты, адабий тилдик норма женундегу тушунуктун негизин мектептен, кыргыз тили сабагынан алып, ал билимди адабий тилдин чейресун тузген массалык маалымат каражаттары аркылуу бышыктайт. Ушул жерден дагы бир белгилей кетчу нерсе, кептин тууралыгына кенугууде окуучунун субъективдуу сапаты (анын кабыл алуусу, эске тутуусу, ой жугуртуусу, тили) да негизги мааниге ээ. Бир класстагы окуучулардын сабакты кабыл алуусу бирдей эместиги баарыга белгилуу. Ошондой болсо да, сабакта айрым окуучулар берилген тилдик материалдын белгилерин туура эмес тушунуп калган учурда, мугалимдин жетекчилиги менен аткарылган кенугуулар аркылуу жана класстагы чейренун

таасири менен материалды терещирээк ездештурууге жетишуусу ыктымал.

Демек, кеп маданиятынын биринчи баскычында окуучунун адабий тилдин нормасынын чегинде кеп ишкердуулугуне, туура кепке ээ болуусун талап кылат. Окуучуларды кеп маданиятына уйретуп, туура суйлееге кенуктурууде сездун лексикалык маанисин туура, так тушунуу менен аны орундуу колдонуу езгече мааниге ээ экендигине токтолобуз. Мектептерден одоно колдонулган окуучулардын кеп сездерунен улам тилибиздин кооздугу, таамай керкемдугу анчалык ачылбай келе жаткандыгы кейиштуу маселе. Бул маселени жоюуга тузден-туз кийлигишип, окуучулардын туура суйлеп, туура жазуулары учун билим тарбия берип жаткан тилчи мугалимдерибиздин кажыбас кайратмандык эмгеги гана кемекчу болмокчу.

Адабияттар:

1. Л.В. Щерба. Современный русский литературный язык. Русский язык в школе. 1939-жыл. №4.
2. Винокур Г.О. Из бесед о культуре речи. Русская речь. Москва-1967. №3.
3. С. Мусаев. Кеп маданиятынын маселелери. Бишкек, 1993.
4. С. Рысбаев. Кеп маданиятынын езбек мектептеринде окутуу. Ош-2002.
5. С. Рысбаев Окуу орус тилинде жургузулген мектентердин 1-4-класстарында кыргыз тилин окутууда окуучулардын маек кебин естуруу жолдоруу - Бишкек: 1995-ж.
6. Н.Н.Стаховский. Вопросы культуры русской речи. Ряданьская школа. 1952-жыл. 89-бет.
7. Уметалиева Б. Омуралиев Б. Осмонкулов А. Кыргыз тили. 5-класс. 1998. 9-бет.

Рецензент: к.пед.н., доцент Асанакунов Т.